

TUVA TÜRKÇESİNDE GIRTLAKSI ÜNLÜLER

DR. E. ARIKOĞLU

Tuva Türkçesinde 24 tane ünlü bulunur. Bu ünlülerden sekiz tanesi kısa, sekiz tanesi de gırtlaksıdır. Tuva Türkçesinde bulunan sekiz kısa ünlü Türkiye-Türkçesindeki ünlülere karşılık gelir. Sekiz uzun ünlü ise ünsüz düşmesi sonucu ortaya çıkmış iki kısa ünlünün yan yana gelmesiyle oluşur: *ağır>aar*, *bağır>ba-ar*, *körür>köör vb...* Uzun ünlüler iki kısa ünlüyle yazılır ve söyleyişte kısa ünlünün iki katı kadar uzatılır. Uzun ünlüler iki harfle yazılmasına karşılık tek hece olarak kabul edilir.

Günümüz diğer Türk lehçelerinde bulunmayan ve sadece Tuva Türkçesine has olan sekiz “gırtlaksı” ünlü vardır. Bu gırtlaksı ünlülerin yazılışı ve söylenişi konusundaki tartışmalar Tuva alfabesinin yapıldığı zamandan günümüze kadar devam etmiştir. Henüz bir sonuca ulaşmamış bu tartışmaların bundan sonra da devam etmesi beklenebilir.

1930 yılında Lâtin kökenli Tuva alfabesi yapıldığında bu gırtlaksı ünlüler için özel bir harf konulmalı; tek heceli kelimelerde uzun ünlüyle, aynı kelime ek alındığında kısa ünlü getirilerek gırtlaksı ünlüler belirtilmeye çalışılmıştır: *keeş* (deri)> *keşter* (deriler), *kuuş* (kuş)> *sug kuzu* (su kuşu), *kuş* (kış) > *kızın* (kışın) örneklerinde olduğu gibi.¹

Yazılışları benzer kelimelerde gırtlaksı ünlünün bulunduğu kelime belirtmek için de iki harf kullanılmıştır: *paazı* (başı), *pazı* (tavası), *eedi* (eti), *edi* (eşyası), *oodu* (otu), *odu* (ateşi)..²

Tuva şairlerinden O.K. Sagan-ool 1937 yılında yeni bir teklif getirir. Onun teklifine göre gırtlaksı ünlüler ünlüden sonra yine gırtlaksı bir ünlü olan “h” sesinin getirilmesiyle yazılmalıdır: *pahş* (baş), *pahzı* (başı), *aht* (at), *oht* (ot) *ohdı* (otu)..

1 İshakov, F.G, Pal'mbah, A.A., *Grammatika Tuvinskogo Yazıka - Fonetike i Morfolojiya*, Moskva, 1961. s. 23.

2 İshakov, F.G, Pal'mbah, A.A., *a.g.e.*, s. 24.

1941 yılında S.S. Lopsan bu ünlülere “Kargıraa ayalgalıq çarttıq uzun azık ünner”³ (kargıraa gibi söylenen yarı uzun ünlüler.) adını verdiği bir yazı yayınladı. Buradaki “kargıraa” kelimesi Tuvaların gırtlaktan söyledikleri bir şarkı türünün adıdır.

Bu ünlüleri İshakov; “poludolge glasnie c gortannım otstupom”⁴ (gırtlaktan söylenen yarı uzun ünlüler) başlığı altında vermektedir.

İshakov ve Palmbah’ın birlikte kaleme aldıkları ve günümüze kadar yazılan Tuva Türkçesinin en ciddî grameri olan *Grammatikea Tuvinskogo Yazıka-Fonetika i Morfolojiya* adlı eserin 23-26. sayfalarında “glesnie faringalizovannıe” başlığı altında Tuva Türkçesinin gırtlaksız ünlüleri tarihî gelişimiyle birlikte ele alınmaktadır. Buradaki düşünceler hemen bütünüyle İshakov’un imzası bulunduğu göre bu durumu normal kabul etmeliyiz.

Bu ünlülere daha sonraları “boosta-bile adaar tukay ayalgalıg ajık ünner (boğazdan özel söyleyişli ünlüler), ök-bile adaar ajık ünner (gırtlaktan söylenen ünlüler) adları verilir. Günümüzde de Tuva Türkçesinde bu ünlüler “ök-bile adaar ajık ünner” olarak adlandırılmaktadır.

1950’li yılların başına kadar gırtlaksız ünlülerin ağızdan nasıl çıktığı konusunda ses laboratuvarlarında araştırma yapılmamıştır. “1950-1956 yıllarında Leningrad Üniversitesi Doğu Fakültesinin Şçerbi adlı lâboratuvarında, M.İ.Matuseviç ve V. M. Nadelyev yönteminde Tuvalı öğrenciler üzerinde yapılan çalışmalarda bu tür ünlülerin gırtlaksız olduğu görülmüştür.”⁵

Gırtlaksız ünlülerin nasıl telâffuz edilmesi gerektiği *Tıva Dil* adlı eserde şu şekilde tarif edilmektedir: “Ök-bile adaar ünneri adap turda, boostaa hozu algıy beer bolgaş ün çoortu çavızap batkaş, tönçüzünde henerten küştelbişaan bediy beer”⁶ (Gırtlaksız ünlüler çıkarılırken, boğaz boşluğu genişler, ses tedricen alçılır ve sonunda anızın yükselerek güçlenir.)

3 İshakov, F.G, Pal’mbah, A.A. age. s.24

4 İshakov, F.G. *Tuvinskiy Yazık, Moskva, 1957. s.31.*

5 İshakov, F.G, Pal’mbah, A.A. age. s.25

6 *Tıva Dil (Başkı Uçilişçeziniñ Surgııldarınğa bolgaş Ege Klasstar Başkılarınğa Ööredilge Nomu)*, Kızıl, 1993, s. 15.

Başka bir eserde aynı konuda şunlar yazılmaktadır: “*Ök-bile adaar ünnerge boosta hozu algıy beerbolgaç ün baştay bir deski ünüp turgaş, tönçüzünde herden küştelip bediy beer (a’t, ku’s, da’s), çangıs slogtug sösterge uzun bolgaç toda adattınar... Ök-bile adattınar ünner çangıs slogtug sösterge uzadır adattınar... İyi bolgaç oon höy slogtug sösterge kiscaladır adattınar*⁷ (Gırtlaksı ünlülerde boğaz boşluğu genişler ve önce ses düz şekilde çıkarken, sona doğru aniden güçlenerek yükselir (at, kuş, anka kuşu). Tek heceli kelimelerde uzun ve açık telâffuz edilir. Gırtlaksı ünlüler tek heceli kelimelerde uzun telâffuz edilir.. İki ve daha fazla heceli kelimelerde kısa telâffuz edilir.)

Tuva Türkçesinin ilk alfabesinin yapıldığı yıllarda Tuva Türkçesinde gırtlaksı ünlülerin varlığı keşfedilmiş ve “Eski Türkçedeki kısa ünlülerin Tuva Türkçesinde uzun olduğu” düşüncesini hakim olmuştur. Bu düşünce yanlıştır çünkü sözünü ettiğimiz ünlüler uzun değil, yarı uzun ve gırtlaksıdır. Buradaki yarı uzunluk da ancak tek heceli kelime tabanlarında görülmektedir. Aynı kelimeler yapım ekleriyle genişletildiğinde bu yarı uzunluklar kısa ünlü şekline dönüşmektedir.

Tuva Türkçesinin gırtlaksı ünlülerinin kökeni günümüze kadar sağlıklı bir şekilde izah edilememiştir. Bazı kelimelerde “g” düşmesi sonunda kelimeye bir uzamanın bulunduğu kabil edilebilir. “Tuv.a’t(at), Moğ. ağıt (enenmiş at), (Alt., Kaz., Kir., Kkalp. Akta; Uzb., Uyg. axta (enenmiş at), (Alt., Kaz., Kir., Kkalp. Akta; Uzb., Uyg. axta (enenmiş at). Tuv. ça’s (yağış). (Az., türm. trk. yağış.”⁸ Ancak gırtlaksı olan diğer örneklerde bu tür bir ses hadisesi yoktur.

Tuva Türkçesinin ses bilgisi konusunda Tuvalı bir uzman olan K. A. Biçel-dey’in fikrine göre bu tür ünlü taşıyan kelime sayısı on dokuz bin kadardır.⁹ Ancak gırtlaksı ünlü taşıdığı kesin olan ve bu durumları işaretle belirtilen pek az kelime vardır.

Kaynakların yazdıklarından ve kendi bilgilerimizden hareketle Tuva Türkçesinin gırtlaksı ünlüleri konusunda şunlar söylenebilir:

7 Sat, Ş.Ç., Salzınmaa, E.B. *Amgı Tıva Literaturlug dıl*, Kızıl, 1980, s.60.

8 İshakov, F.G. *Tuvinskiy Yazık, Moskva*, 1957. s. 32.

9 Biçel-dey, K.A. *Tıva Bijikti Bolgaş Şın Bijilgeni Sayıradır Talazı-bile Sanaldar, Voprosı Tuvinskogo Yazık-koznaniye*, Kızıl, 1993, s. 47

Sadece Tuva Türkçesinde bulunan (S. E. Malov Sarı Uygurcada da benzer ünlülerin bulunduğunu belirtir.¹⁰) ve gırtlaktan ve normal ünlülerden daha uzun söylenen sekiz ünlü vardır.

Bu ünlülerin varlığı, Tuva alfabesi yapım çalışmalarının başladığı yıllarda (1920'li yıllar) keşfedilmiş, ancak 1930 yılında kabul edilen Lâtin kökenli Tuva alfabesine gırtlaksızlığı belirten her hangibir harf konmamıştır. Gırtlaksız olan ünlüler tek heceli kelimelerde iki ünlüyle (uzun ünlüyle), birden çok hecele kelimelerde kısa ünlüyle yazılmıştır. 1930'lu yılların sonunda bazı yazarlar gırtlaksız ünlüleri "h" harfiyle belirtmiştir. Tuva Türkleri 1941 yılından itibaren Kiril kökenli alfabeğe geçmiştir. 1950'li yıllardan başlayarak kalın sıradan kelimelerde Rus alfabesinde bulunan sertleştirme işareti, ince sıradan kelimelerde yumuşatma işareti ile bu sesler belirtilmiştir. 1960'lı yılların ortalarından itibaren bütün gırtlaksız ünlüler için sertleştirme işareti kullanılmıştır. Nitekim 1957 yılında basılan *Tuvaca-Rusça Sözlük*'e hem sertleştirme, hem yumuşatma işareti kullanılırken, 1968 yılında basılan *Tuvaca-Rusça Sözlük*'te bütün kelimeler için sertleştirme işareti kullanılmıştır.

Hangi kelimelerde gırtlaksız ünlü bulunduğu konusu tam bir karmaşadır. Bütün kaynakların ortak olarak verdikleri kelime sayısı pek azdır. *a'ɾ(at)*, *e'ɾ(et)*, *o'ɾ(ot)*, *ka'ɾ(kat)* kelimeleri gırtlaksızlığı mutlaka yazılarak belirtilen kelimelerdir. Eğer bu kelimelerde gırtlaksız ünlü bulunduğu belirtilmezse *at* (ad), *et* (eşya), *ot*(ateş), *kat*(yemiş) kelimeleriyle ayırt edilmeleri mümkün olmayacaktır. *Ça's*(yağış), *çü'k*(yük), *ça'p* (çöp, atık), *dü's* (öğle) kelimelerinin de *ças* (bahar), *çük* (yön, cihet), *çöp* (doğru), *düş* (rüya, düş) yazılış olarak benzerleri olduğu için çoğunlukla gırtlaksız olduğu belirtilerek, yani ünlüden sonra sertleştirme işareti konarak yazıldıklarını görüyoruz. *Baş*, *kaş* (kaç), *kış*, *dört* (doğru), *kuş*, *keş*(deri), *ıt* (it, köpek) *irt* (koç), *ağar* (akım), *adıg* (atış), *bört* (börk) kelimelerinde gırtlaksızlık bulunduğu hâlde, cümle içinde herhangi bir anlam karışıklığı doğmuyorsa, bu kelimelerin gırtlaksız olduğu belirtilmemektedir.

¹⁰ İshakov, F.G, Pal'mbah, A.A., *a.g.e.*, s. 24.

1968 yılında basılan *Tuvaca-Rusça Sözlük*'te aşağıdaki kelimelerin gırtlaksı olduğu sertleştirme işareti ile yazılarak belirtilmiştir: *a't* (at ve at kelimesinden genişlemiş Őekiller), *a'ř-ĉem* (yemek), *da'ř* (taş), *dü'ř* (öğle), *ka't* (kat ve bu kelimededen genişlemiş Őekiller), *kı'şkı* (kış), *o't* (ot ve bu kelimededen genişlemiş Őekiller), *ĉa's* (yağış), *ĉü'k*(yük), *e't* (et ve bu kelimededen genişlemiş Őekiller)

Sözlükte sertleştirme işaretiyle belirtilen bütün kelimeler, bu işaret konulmadığı takdirde yazılışı aynı olan başka bir kelimeyle benzeyecektir: *At* (isim), *ař* (aĉ), *daş* (dış), *düş* (rüya), *kat* (yemiş), *kışkı* (ĉıđlık, bağırma), *ot* (ateş), *ĉas* (bahar), *ĉük* (yön, taraf), *et* (eşya). Öyle anlaşılıyor ki sözlük yazarları bu durumu gözeterek ĉok az sayıdaki kelimenin gırtlaksılığını yazıda belirtme ihtiyaĉı duymuşlar. Bu ihtiyaĉ belki de gırtlaksı ünlülerin doğuşunun da sebebidir. Eski Türkĉede kısa olan ünlülerin Tuva Türkĉesinde normalden biraz daha uzun ve gırtlaktan ĉıkarılmasının başka bir mantıklı aĉıklamasını şimdilik bulamıyoruz.